

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De gereformeerde, katholieke, socialistische en liberale houding ten aanzien van het actieve emigratiebeleid van de Nederlandse overheid (1949-1962)

Koops, Enne

Citation

Koops, E. (2007). De gereformeerde, katholieke, socialistische en liberale houding ten aanzien van het actieve emigratiebeleid van de Nederlandse overheid (1949-1962). *Leidschrift : Organisatie En Regulering Van Migratie In De Nieuwe Tijd*, 22(April), 141-165. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72804>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72804>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De gereformeerde, katholieke, socialistische en liberale houding ten aanzien van het actieve emigratiebeleid van de Nederlandse overheid (1949-1962)

Enne Koops

In de jaren na Tweede Wereldoorlog was de Nederlandse samenleving in de ban van het fenomeen emigratie. In de periode 1946-1963 emigreerden bijna 410.000 Nederlanders – ongeveer 3 à 4% van de totale Nederlandse bevolking – naar overzeese landen, waarvan 147.500 de wijk naar Canada namen (36%) en 76.200 hun toevlucht tot de Verenigde Staten zochten (19%). De overige 45% van de emigranten koos voor bestemmingen als Australië, Zuid-Afrika, Nieuw-Zeeland of Brazilië.¹ Deze reislustigen hadden tal van motieven om Nederland te verlaten: de economie verkeerde na de oorlog in een crisis, er was een gebrek aan landbouwgrond en huizen, en het internationale politieke toneel had een onheilspellend aanzien (Koude Oorlog, Nederlands-Indië), terwijl landen als Canada, de Verenigde Staten en Australië vanwege hun voorspoed, ruimte en vrijheid een sterke aantrekkingskracht uitoefenden.² Binnen dit emigratieklimaat voerde de Nederlandse regering van 1949 tot 1961 een actief emigratiebeleid. Zij deed dit in de eerste plaats vanuit de gedachte dat emigratie verlichting bood voor de bevolkingsdruk, die al decennialang de gemoederen van Nederlandse opiniemakers bezighield en in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog een kookpunt bereikte met de babyboom. Ten tweede wilde de overheid via haar actieve emigratiepolitiek de werkloosheid onder agrariërs en laag- of ongeschoolde arbeiders bestrijden. Emigratie werd in dit verband beschouwd als een vorm van internationale arbeidsbemiddeling en als een verlengstuk van de industrialisatiepolitiek, die eveneens in 1949 aanving en hetzelfde doel diende, namelijk om het aantal arbeidsplaatsen in Nederland te vergroten.³

¹ J.H. Elich en P.W. Blauw, *Emigreren* (Utrecht en Antwerpen 1983) 22.

² Zie voor de keur aan motieven bijvoorbeeld: Albert VanderMey, *To all our children. The story of the postwar Dutch immigration to Canada* (Jordan Station 1983) 63-74.

³ Marja L. Roholl, 'Emigration policy versus emigrants' policy. The struggle between the government and the social emigration organisations in the Netherlands, 1945-1962' in: Rob Kroes en Henk-Otto Neuschäfer eds, *The Dutch in*

In dit artikel staat het actieve emigratiebeleid van de Nederlandse regering centraal, waarbij de vraag luidt welke reacties dit beleid oproep bij verscheidene levensbeschouwelijke groepen in Nederland, specifiek de gereformeerden, katholieken, socialisten en liberalen.⁴ Aan de uitvoering van de actieve emigratiepolitiek is door historici en sociologen in het verleden uitvoerig aandacht besteed, maar tot een vergelijking van de respons van de genoemde bevolkingsgroepen heeft dit nog niet geleid. Met de bestaande literatuur als leidraad en door middel van aanvullend (archief)onderzoek zal in dit artikel een poging gedaan worden om deze historiografische leemte op te vullen. Het artikel bestaat uit twee delen. Eerst bezien we hoe de actieve emigratiepolitiek zich na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde en op welke terreinen de overheid ingreep. Vervolgens worden de reacties van gereformeerden, katholieken, socialisten en liberalen op het naoorlogse emigratiebeleid van de Nederlandse regering geanalyseerd.

Van terughoudendheid naar een actieve emigratiepolitiek

Tot enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog was er geen sprake van een actieve bevordering van emigratie van overheidswege.⁵ De stimulering van emigratie werd in de eerste helft van de twintigste eeuw overgelaten aan het particuliere initiatief. Het waren de verzuilde organisaties, de Rooms-

North-America. Their immigration and cultural continuity (Amsterdam 1991) 57-79, aldaar 60-64; J.H. Elich, *Aan de ene kant, aan de andere kant. De emigratie van Nederlanders naar Australië, 1946-1986* (Delft 1987) 61-64.

⁴ De hervormden worden in dit artikel buiten beschouwing gelaten. Deze groep vormde kerkelijk en politiek gezien geen homogene groep. De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) kende verscheidene 'modaliteiten' of 'liggingen', zoals de midden-orthodoxie, de hervormd-gereformeerden, de confessionelen en de vrijzinnigen. Onder het kerkvolk bevonden zich veel liberalen en socialisten. Hervormden stemden op de CHU, maar ook op de ARP, de PvdA en de SGP. Het is ondoenlijk om in dit korte artikel recht te doen aan deze heterogeniteit.

⁵ Marijke van Faassen, 'Min of meer misbaar. Naoorlogse emigratie vanuit Nederland. Achtergronden en organisatie, particuliere motieven en overheidsprikkels, 1946-1967' in: S. Poldervaart, H. Willemse en J.W. Schilt red., *Van hot naar her. Nederlandse migratie, vroeger, nu en morgen* (Amsterdam 2001) 50-67, aldaar 55; H.A.V.M. van Stekelenburg, *De Grote Trek. Emigratie vanuit Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1947-1963* (Tilburg 2000) 9.

Katholieke Emigratie Vereeniging (RKEV, 1925) en de Gereformeerde Emigratie Vereeniging (GEV, 1927) – na een fusie in 1938 ging deze laatstgenoemde vereniging op een bredere protestants-christelijke basis verder als de Christelijke Emigratie Centrale (CEC) –, die de emigratie van mensen uit hun achterban in goede banen trachtten te leiden. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog bleef de houding van de overheid onveranderd: zij stelde zich nog steeds terughoudend op ten aanzien van de emigratie uit Nederland. De Nederlandse regering achtte een grootscheepse landsverhuizing van de agrarische beroepsbevolking ongewenst, omdat er op dat moment op de kleigronden in het noorden en westen een tekort aan landarbeiders bestond. Ook de uittocht van geschoolde arbeiders was in deze periode niet toelaatbaar, omdat deze nodig waren voor de wederopbouw en industrialisatie van Nederland. Daarnaast onttrok de militaire strijd in Nederlands-Indië veel mannen aan het arbeidsproces. Wel acceptabel vond de regering de emigratie van boeren die geen eigen bedrijf konden krijgen, maar tot 1949 trad de regering op dit terrein niet bevorderend op.⁶

In 1949 kwam er verandering in de terughoudende opstelling van de Nederlandse overheid. Waar de regering landverhuizing voor die tijd al beschouwde als een vorm van internationale arbeidsbemiddeling, als een ‘verplaatsing van arbeidskrachten’, ging zij de overzeese emigratie vanaf nu ook daadwerkelijk actief bevorderen. Deze politieke omslag had enkele oorzaken. Zo manifesteerde zich in de winter van 1948-1949 een serieuze werkloosheid onder ongeschoolde arbeiders, die de regering ervan overtuigde dat een gesubsidieerde en daardoor gestimuleerde emigratie noodzakelijk was.⁷ Niet alleen in de eerder genoemde beroepssector was de situatie penibel, maar ook de werkgelegenheid in het algemeen kwam in Nederland onder druk te staan, met name in de agrarische sector en onder kleine middenstanders. Deze ontwikkeling baarde de Nederlandse politici zorgen en men vreesde dat het bedrijfsleven de bevolkingsgroei niet zou kunnen verwerken.⁸ Een andere oorzaak was het feit dat het emigratiebeleid van de overheid goed paste binnen de kaders van de dirigistische economische en politieke naoorlogse cultuur. Emigratie werd in

⁶ Roholl, ‘Emigration policy’, 61; J.W.P. Elferink red., *Toen wij uit Nederland vertrokken. Ervaringen van Nederlandse emigranten in Australië, Nieuw-Zeeland, Canada, Brazilië, Zuidafrika, Frankrijk* (Bedum) 10-12.

⁷ Elferink, *Toen wij uit Nederland vertrokken*, 10-12.

⁸ Elich, *Aan de ene kant*, 64-66.

regeringskringen voortaan beschouwd als een medeoplossing voor de bevolkingsdruk en de daaraan verwante problemen op de arbeidsmarkt, in het verlengde van het industrialisatiebeleid. De eerste industrialisatienota (1949) – tot 1963 zouden er in totaal acht verschijnen – verwoordde deze nieuwe benaderingswijze. Deze nota was opgesteld door de Minister van Economische Zaken J.R.M. van den Brink, die meende dat een combinatie van industrialisatie en emigratie de mogelijkheden op de arbeidsmarkt zou vergroten en een tegenwicht zou bieden tegen de snelle bevolkingstoename. In de nota van 1949 viel te lezen dat de Nederlandse overheid streefde naar een emigratiesaldo van 10.000 personen per jaar. In de derde industrialisatienota, uit 1952, was het aantal personen dat zou moeten emigreren om het geschatte tekort op de arbeidsmarkt te compenseren al opgeschroefd tot 60.000.⁹

Toen duidelijk werd dat de Nederlandse regering zich actief met de emigratie zou gaan bemoeien, leidde dit tot botsingen tussen de regering en de maatschappelijke organisaties. Op verzoek van drie christelijke partijen, de Antirevolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP), kwam daarom in maart 1949 de Commissie Landbouwemigratie tot stand – ook wel de Commissie Schilthuis genoemd. Anders dan de regering, die landverhuizing beschouwde als een verlengstuk van haar werkgelegenheids- en bevolkingspolitiek en dus vooral het economisch- en landsbelang op het oog had, meenden de maatschappelijke organisaties dat de beslissing om te emigreren uitsluitend door het individu zélf gemaakt en zeker niet van bovenaf ‘opgedrongen’ moest worden. Tevens beklemtoonden zij het primaat van de geestelijke en morele aspecten van emigratie. Een tweede confrontatiepunt vormde het selectieve subsidiebeleid van de overheid. Tot ongenoegen van de maatschappelijke organisaties kregen alleen de Stichting Landverhuizing Nederland (SLN)¹⁰ en de ongeveer 300 Gewestelijke Arbeidsbureaus (GAB’s) – die vanaf 1 januari 1949 in plaats van de SLN ingeschakeld werden om aspirant-emigranten voor te lichten en om rapporten op te maken – financiële steun van de regering.¹¹ Ook op het

⁹ Van Faassen, ‘Min of meer misbaar’, 56-57.

¹⁰ De SLN was een semi-overheidsinstelling die in 1931 was ontstaan na een fusie tussen de Nederlandsche Vereniging Landverhuizing (NVL, 1913) en de Emigratie Centrale Holland (ECH, 1923). Zie voor meer informatie: J.A.A. Hartland, *De geschiedenis van de Nederlandse emigratie tot de Tweede Wereldoorlog* (z.p. 1959) 45-110.

¹¹ Elich, *Aan de ene kant*, 54; ‘De emigratie’, *Zeeuwsch Dagblad* (7 jan. 1949), Zeeuwse

gebied van communicatie trok de overheid deze instellingen voor: de maatschappelijke organisaties kregen vaak pas achteraf bericht van veranderde emigratiebepalingen, terwijl de SLN en de GAB's vrijwel direct door de regering ingelicht werden. Deze knelpunten noopten, zo meenden de net genoemde christelijke partijen, tot de instelling van de Commissie Schilthuis, die de onvrede zou moeten wegnemen.¹²

Het duurde ruim drie jaar voordat er een compromis op tafel kwam, dat zowel de regering als de maatschappelijke organisaties kon bekoren. In mei 1952 werd de 'Wet op de Organen voor de Emigratie' gepresenteerd. Deze wet beslechtte het conflict over de status van de maatschappelijke organisaties: de wet bepaalde dat naast de GAB's vanaf nu ook de maatschappelijke verenigingen door de overheid gesubsidieerd zouden worden. De nieuwe 'Wet op de Organen' ging uit van een hechte samenwerking tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties op het terrein van de emigratie. Om dit te bewerkstelligen werd een Emigratiebestuur ingesteld, die bestond uit vertegenwoordigers van het maatschappelijke middenveld en de overheid. Het Emigratiebestuur had als taak het emigratiebeleid uiteen te zetten, de aanmeldingsorganen te erkennen en de richtlijnen voor deze aanmeldingsinstanties op te stellen. Daartoe kreeg zij een eigen bureau tot haar beschikking, de Nederlandse Emigratie Dienst (NED), die de al bestaande SLN verving en als administratief en uitvoerend orgaan van het Emigratiebestuur optrad. De wet creëerde tevens de Raad voor de Emigratie, een orgaan dat de minister van Sociale Zaken zou adviseren over emigratieaangelegenheden. Op 27 november 1952 werd deze Raad door de minister van Sociale Zaken J.G. Suurhoff geïnstalleerd.¹³

Facetten van de actieve emigratiepolitiek

Hoe zag het actieve emigratiebeleid van de Nederlandse overheid er in de

Bibliotheek, Middelburg (ZBM).

¹² Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 58. Over de concurrentiestrijd tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties handelt uitvoerig: Roholl, 'Emigration Policy'.

¹³ Mari Smits, *Met kompas emigreren. Katholieken en het vraagstuk van de emigratie in Nederland (1946-1972)* (Nijmegen en 's-Gravenhage 1989) 25; Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 20-21.

periode 1949-1961 concreet uit? Het beleid strekte zich uit op tal van terreinen. In de eerste plaats begon de regering vanaf 1949 subsidies te verlenen aan emigranten. In december 1949 werd bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend, die één miljoen gulden op de begroting inruimde voor de subsidiëring van ongeschoolde arbeiders naar Australië en voor repatrianten die rechtstreeks vanuit Nederlands-Indië naar Australië of Nieuw-Zeeland wensten te emigreren. De eerste groep die van de overheidsgelden profiteerde, was een groep ongeschoolde arbeiders aan boord van het schip de Volendam, dat op 16 december 1949 naar Australië vertrok.¹⁴ Aanvankelijk waren de overheidssubsidies alleen bedoeld voor emigranten die onmogelijk zelf de kosten van hun landverhuizing konden betalen, overwegend ongeschoolde arbeiders, maar geleidelijk – de overheid zwichtte voor de druk die maatschappelijke organisaties op haar uitoefenden – werd het subsidiebeleid ruimer en kregen bijvoorbeeld ook kleine zelfstandigen financiële bijstand. In 1953 ontving slechts 52% van de landverhuizers overheidssteun. Twee jaar later werd reeds 87% van alle emigranten gesubsidieerd, in 1958 liep dit percentage op naar 96%, om vervolgens weer te zakken naar 78% in 1964.¹⁵

Een tweede beleidsmaatregel had betrekking op het emigrantenvervoer. Omdat er kort na de Tweede Wereldoorlog een schrijnend tekort aan scheepsruimte bestond om de emigranten te kunnen verplaatsen, besloot de regering zich actief met de organisatie van het vervoer te gaan bemoeien. Het scheepstekort had meerdere oorzaken. Niet alleen was een ongeveer de helft van de Nederlandse vloot tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest of door de Duitse bezetter geroofd, ook slopten de soldatentransporten naar en van Nederlands-Indië een groot deel van de beschikbare vervoerscapaciteit op.¹⁶ Daarnaast waren particuliere bedrijven en ondernemingen aanvankelijk niet happig op de verzorging van het emigrantenvervoer, omdat het overwegend economisch onrendabel eenrichtingsverkeer betrof. De overheid greep dit feit aan om zich met de scheepspassage in te laten:

Wanneer het particulier initiatief op het gebied van het vervoer (...) geen of slechts beperkte mogelijkheden ziet, ligt de conclusie voor

¹⁴ Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 50; 'Een miljoen voor emigratie naar Australië en Nieuw-Zeeland', *Zeeuwsch Dagblad* (13 dec. 1949) 1, ZBM.

¹⁵ Elich, *Aan de ene kant*, 69 (aldaar noot 6); Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 63.

¹⁶ Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 54.

de hand, dat op het gebied van het emigrantenvervoer een taak voor de Overheid is weggelegd.

De Nederlandse regering kocht eind jaren veertig en begin jaren vijftig speciale troepenschepen op voor massavervoer en verbouwde deze zodanig dat ze ingezet konden worden voor het emigrantenvervoer.¹⁷

Naast haar bemoeienissen met het emigrantenvervoer voelde de Nederlandse regering zich genoodzaakt om beperkingen te stellen aan de deviezen die meegenomen mochten worden naar het buitenland.¹⁸ Tot 1954 mochten emigranten die naar Canada en Australië gingen niet meer dan 100 à 110 gulden meenemen van de Nederlandse overheid.¹⁹ De deviezenbeperking betekende dat Nederlandse landverhuizers in hun nieuwe vaderland eigenlijk met niets begonnen. Ze moesten hun leven letterlijk weer van de grond af aan opbouwen. In 1954 werden de monetaire restricties door de Nederlandse regering versoepeld, mede vanwege het ingetreden economische herstel, en mochten emigranten meer geld meenemen. In 1956 werd de deviezenbeperking volledig opgeheven.²⁰

Het vierde onderdeel van het actieve emigratiebeleid was het in goede banen leiden van de voorlichting. In 1953 bracht de Commissie Voorlichting en Voorbereiding, die door het Emigratiebestuur was ingesteld, een rapport uit waarin een taakverdeling op het gebied van de emigratievoorlichting werd voorgesteld tussen enerzijds de particuliere organisaties en anderzijds de overheid. De algemene voorlichting, ‘teneinde op verantwoorde wijze de kennis van het volk omtrent de emigratie en de emigratiebereidheid in gunstige zin te beïnvloeden’, kwam op het bord terecht van de particuliere organisaties en de overheidsinstellingen die op emigratiegebied werkzaam waren, zoals de GAB's. Bovendien kregen deze organisaties de verantwoordelijkheid voor de individuele voorlichting, terwijl ook de voorbereiding en begeleiding tot hun takenpakket behoorde. De voorlichting van overheidswege zou zich beperken tot het verschaffen

¹⁷ J. Krol, 'Emigrantenvervoer', *Economisch-Statistische Berichten* 35 (20 dec. 1950) 1029-1030, citaat op 1029.

¹⁸ Tot ongeveer 1948 verbood zij de Nederlandse burger zelfs om op vakantie naar het buitenland te gaan, vanwege de beperkte deviezen. Zie: Carla Tromp, *Na de oorlog* (Den Haag 1995) 135.

¹⁹ 'Canada zal immigranten financieel steunen', *Zeeuwsch Dagblad* (11 jan. 1951) 2, ZBM; Elich, *Aan de ene kant*, 69-70.

²⁰ Herman Ganzevoort, *A bittersweet land. The Dutch experience in Canada, 1890-1960* (Toronto 1988) 94.

van documentatie- en voorlichtingsmateriaal. Het rapport bepaalde verder nog dat het Emigratiebestuur zich incidenteel tot het Nederlandse volk zou mogen richten, maar daarbij moest ze wel de nodige terughoudendheid betrachten, omdat, aldus de commissie, 'de gedachte niet [mag] postvatten dat er één bepaald orgaan of instituut zou zijn, belast met de verantwoordelijkheid voor de centrale voorlichting van ons volk omtrent emigratievoorlichting'. Vandaar dat de commissie beklemtoonde dat het Emigratiebestuur alleen 'indirecte leiding' mocht geven aan de voorlichting en diende op te treden als een aanvullend en niet als een centraal sturend voorlichtingsorgaan. De commissie bepaalde eveneens dat de particuliere organisaties, om voorlichting te mogen geven, verplicht in het bezit moesten zijn van vergunningen, die door de minister van Sociale Zaken aan deze instanties verleend zouden worden. Aan deze vergunning waren wel drie voorwaarden verbonden. Zo mocht de voorlichting niet in strijd zijn met de richtlijnen die de overheid had opgesteld, was het verboden om tegen de persoonlijke belangen van de landverhuizers in te druisen en mochten aspirant-emigranten niet op een propagandistische wijze benaderd worden.²¹

Een vijfde facet van het actieve emigratiebeleid betrof de om- of bijscholing van aspirant-emigranten. Door onder meer het opzetten van cursussen Engels en vakopleidingen poogde de regering om de 'emigrabiliteit' van agrariërs en arbeiders te vergroten.²² Vanaf 1953 zette de overheid verspreid over heel Nederland vormingscentra op – ook wel rijkswerkplaatsen genoemd – waar aspirant-emigranten omgeschoold werden tot geschikte 'hulpagrariërs'. Voor werkruimte en werkgelegenheid had de overheid contact gezocht met diverse boeren, die gevraagd werd een deel van hun boerderij beschikbaar te stellen voor de elf maanden durende opleiding van aspirant-emigranten tot landbouwer. In ruil voor de medewerking die deze boeren verleenden, subsidieerde de overheid een deel van het salaris van hun stagiairs. In 1953 telde Nederland negen rijkswerkplaatsen, een aantal dat opliep naar negentien in 1954.²³

²¹ Mirjam Prenger, *In een sfeer van chronische blijmoedigheid. Emigratievoorlichtingsfilms in de jaren vijftig en zestig* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1987) 19-20.

²² Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 60-61.

²³ *Verslagen van de Organen voor de Emigratie 1953* (Den Haag 1954) 176-178; *Verslag over de Werkzaamheden van de Organen voor de Emigratie 1954* (Den Haag 1955) 15-16, 98.

Fig. 1: Zwaaiende Nederlandse emigranten aan boord van de Rijndam, tijdens de jaren vijftig. De Rijndam werd in de jaren 1951-1966 door de Holland-Amerika Lijn ingezet als emigrantenschip.

Naar een positief emigratiebeleid (1961/1962)

In september 1961 besloot de regering haar actieve emigratiepolitiek tot een positief emigratiebeleid om te vormen. Het 'positieve' betekende dat er een eind kwam aan de actieve werving, maar niet aan de begeleiding. De oorzaak van deze wijziging lag in het herstel van de economie, waardoor er na 1952 minder emigranten uit Nederland vertrokken. Door het economische herstel zag de overheid zich vanaf 1956 genoodzaakt om buitenlandse gastarbeiders aan te trekken om de lege plaatsen op de arbeidsmarkt op te vullen.²⁴ Concreet hield de bijsturing van het

²⁴ Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 50-52; Leo Lucassen, 'Agent of koopman? Theorie en praktijk van de controle op arbeidsmigratie in Nederland, 1918-1980' in: M. 't Hart, L. Lucassen en M. Schmal red., *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen* (Amsterdam 1996) 151-168, aldaar 159.

emigratiebeleid in dat de overheid wel verantwoordelijk bleef voor het soepel verlopen van de emigratie, maar dat zij niet meer actief emigranten mocht werven door middel van radio-uitzendingen, advertenties of door een (te) ruime financieringshulp. Het beleid werd met ingang van 1962 ingevoerd, waarmee onder meer een einde kwam aan het bekende wekelijkse 'radiopraatje over emigratie' van de overheid.²⁵ Het bestaande emigratieapparaat bleef intact, maar de politieke koerswijziging had wel consequenties voor het personeelsbestand van de NED, dat ingekrompen werd.²⁶

In de periode daarna trok de Nederlandse regering zijn handen steeds meer af van de emigratiewereld. Waar de overheid en de particuliere organisaties aanvankelijk nauw hadden samengewerkt, waren het steeds nadrukkelijker de particuliere emigratieverenigingen die de zorg voor de aanmelding, voorlichting en voorbereiding van de landverhuizing op zich namen. In 1967 vond een wijziging plaats van de emigratiewet uit 1952, als uitvloeisel van de verandering van een actief in een positief emigratiebeleid, terwijl 25 jaar later – in maart 1992 – alle regeringsbemoediging met de emigratie beëindigd werd.²⁷

Reacties op het actieve emigratiebeleid

Synodaal-gereformeerden

De gereformeerden, die zich groepeerden in de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en rond de Antirevolutionaire Partij, bleken na de Tweede Wereldoorlog sterker bereid te zijn tot emigratie dan andere bevolkingsgroepen. In 1947 bedroeg hun aandeel in de Nederlandse bevolking slechts 9,7%, maar hun procentuele aandeel in de totale emigratie

²⁵ H.A. van Luyk was als Hoofd Voorlichting werkzaam bij de NED. In de periode 1952-1962 verzorgde hij elke vrijdagavond een radio-uitzending over emigratie. Het programma viel binnen de rubriek 'Verklaring en Toelichting', die onderdeel uitmaakte van de regeringszendtijd. In totaal werden van dit korte radioprogramma ongeveer 600 uitzendingen gemaakt. Zie: Prenger, 'In een sfeer', 23-24.

²⁶ Eline Attema, *Een enkele reis overzee. Het emigratiebeleid van de Nederlandse regering (1945-1993) en haar bemoeienis met de emigratie naar de Verenigde Staten* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit Leiden, 1993) 51-54; Prenger, 'In een sfeer', 23-24.

²⁷ Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 28-29.

lag aanzienlijk hoger. Van 1948 tot 1952 was 41% van de Nederlandse emigranten die naar Canada vertrokken gereformeerd en voor wat betreft de Verenigde Staten lag het percentage in dezelfde periode op 20%.²⁸ Deze relatieve oververtegenwoordiging van de gereformeerden kan verklaard worden uit het feit dat zij al sinds het midden van de negentiende eeuw een emigratietraditie kenden, zusterkerken in Noord-Amerika hadden die nieuwe emigranten aantrokken, goed functionerende organisaties bezaten en emigratie beschouwden als een Bijbelse cultuuropdracht.²⁹

Geïnspireerd door Abraham Kuypers theorie van de ‘soevereiniteit in eigen kring’ waren de gereformeerden na de Tweede Wereldoorlog beducht voor een sterk overheidsingrijpen, dat in die tijd gestalte kreeg in het optreden van de rooms-rode coalitie, het onverwachte politieke monsterverbond tussen de KVP en PvdA (1946-1958), terwijl de ARP in deze periode in de oppositiebanken zat. Volgens de gereformeerde voorman Kuypers waren kerk, staat en maatschappij drie soevereine kringen en diende de overheid zich te beperken tot het beschermen van het rijksterritorium en het handhaven van het recht. Ingrijpen op maatschappelijk-geestelijk terrein behoorde niet tot de overheidstaken.³⁰ In de *Stonelezingen* uit 1898 vatte Kuypers zijn staatsvisie kernachtig samen:

De Staat mag geen woekerplant zijn, die alle leven opslokt. Op eigen wortel heeft ze temidden van de andere stammen haar plaats in het woud in te nemen, en alzoo alle leven dat zelfstandig opschiet, in zijn heilige autonomie te mainteneeren.³¹

De kuyperiaanse opvatting dat de staat zich terughoudend dient op te stellen op maatschappelijk terrein vond in de jaren na de Tweede Wereldoorlog brede aanhang onder de gereformeerden, met name in ARP-

²⁸ B.P. Hofstede, *Thwarted exodus. Post-war overseas migration from the Netherlands* (Den Haag 1964) 96 (tabel 12).

²⁹ Zie voor een uitgebreidere argumentatie: E. Koops, ‘Een dynamische emigratiecultuur. Motivering en oorzaken van de gereformeerde exodus naar Noord-Amerika (1946-1963)’, *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 9 (2006) 11-20.

³⁰ A.C. de Ruiter, *De grenzen van de overheidstaak in de antirevolutionaire staatkunde* (Kampen 1961) 36-38.

³¹ Abraham Kuypers, *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen in October 1898 te Princeton (N.J.) gehouden* (Amsterdam en Pretoria 1898) 88.

kringen.³² Zo riep ARP-voorman Jan Schouten de achterban van zijn partij na de Tweede Wereldoorlog voortdurend in het geweer tegen de geleide overheidspolitiek op socialistische basis, omdat deze de geestelijke, morele en maatschappelijke vrijheid zou bedreigen. Het thema van de 'sluipende socialisatie' werd naast de Indonesische kwestie dan ook het tweede programmapunt van de ARP tijdens de verkiezingen van 1948.³³

De gedachte van 'soevereiniteit in eigen kring' had gevolgen voor de beoordeling van het actieve emigratiebeleid door de gereformeerden. Eind 1948, nog voordat de actieve emigratiepolitiek officieel begonnen was, gaf de Christelijke Emigratie Centrale 'in de geest van Schouten' al blijk van haar rancune jegens de groeiende overheidsinterventie: 'Na de bevrijding zijn we rechtstreeks neergeploft in het Staatssocialisme, gepaard gaande met een on-Nederlandse bureaucratie.'³⁴ Met name in de periode 1949-1952, toen de strijd tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties over de afbakening van het emigratiebeleid op zijn hevigst gevoerd werd, formuleerden de gereformeerden voortdurend bezwaren tegen de sturende emigratiepolitiek van de overheid. Uit de ARP-brochure *Verantwoorde emigratie* (1951) wordt duidelijk hoe de gereformeerden tegen de organisatie van de emigratie aankeken. Ten eerste beklemtoonden zij dat emigratie niet slechts een vorm van internationale arbeidsbemiddeling was, maar primair de keuze van het vrije individu. Verder behoorde de 'geestelijk-zedelijke'

³² In gereformeerde kringen werd vaak een 'anti-overheid en een anti-ambtenarenhouding' aangetroffen, zo constateerde de gereformeerde drs. W. van der Mast in 1951. Zie: W. van der Mast, *Verantwoorde emigratie. Waarom? – Hoe? – Waarheen?* (Franeker 1951) 116.

³³ Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden (1939-1952)* (Alphen aan de Rijn 1980) 281-282. Hoewel de gereformeerden een alomvattende staatsinvloed en de 'Doorbraak'-gedachte afwezen, dachten zij over de verzorgingsstaat al kort na de oorlog positief – dit gold ook voor Schouten – omdat de staatsinvloed zich hier beperkte tot het sociaal-economische leven. Omstreeks 1950 was de verzorgingsstaat een algemeen geaccepteerd verschijnsel in synodaal-gereformeerde kringen, terwijl de overheid volgens hen ook een taak had met betrekking tot de armenzorg. Zie: Ibidem, 282; W.B. van der Wal, *'Zekerheid in de gemeenschap? Het ontstaan van de verzorgingsstaat in Nederland en de reactie van vrijgemaakt-gereformeerden daarop in de periode 1945-1965'* (ongepubliceerde doctoraalscriptie kerkgeschiedenis, Theologische Universiteit Kampen (2003) 26-29.)

³⁴ *Mededelingenblad v/d Christelijke Emigratie Centrale (CEC)* 16 (dec. 1948) 3, archief-CEC, doos 197, Historisch Documentatie Centrum (HDC), Vrije Universiteit, Amsterdam (hierna: ACEC).

begeleiding van de emigrant, die gestalte kreeg in de voorlichting van en nazorg aan de landverhuizers, toe aan de maatschappelijke organisaties en niet aan (semi-)overheidsinstellingen als de SLN en de GAB's.³⁵ Emigratie was in essentie een individuele, geestelijk-culturele aangelegenheid en niet slechts een economische beweging van arbeiders, zo beklemtoonde Taeke Cnossen, de directeur van de CEC, in 1950:

Een immigratieland moet een geestelijk-cultureel 'klimaat' bezitten en economische uitzichten bieden, die een verdere ontwikkeling van de Nederlandse persoonlijkheid toelaten, de overgang gemakkelijk maken en de immigranten een waardevol bestanddeel van het volk doen worden. Met zedelijke middelen kan hier invloed worden uitgeoefend. [Het is] niet juist emigratie te koppelen aan de arbeidsmarktpolitiek. In doel en wezen gaat zij daar ver boven uit.³⁶

Ten slotte waren de gereformeerden van mening dat de overheid de emigratie niet actief mocht bevorderen, maar dat ook deze taak primair bij de maatschappelijke organisaties lag. De overheid diende zich te beperken tot het zorgdragen voor een functionele wetgeving en voor de subsidiëring van de emigratie.³⁷

Toen in mei 1952 met de 'Wet op de Organen voor de Emigratie' een compromis tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties tot stand kwam, verstomde de kritiek van de gereformeerden op het actieve emigratiebeleid. In de periode die op de Emigratiewet volgde, ontstond 'een goed samenspel (...) tussen de overheidsinstanties en de maatschappelijke organisaties. Bekwame overheidsdienaren (...) hebben daadwerkelijk bijgedragen aan de juiste afbakening van ieders terrein en verantwoordelijkheid.'³⁸ De levensbeschouwelijke emigratiecentrales zouden voortaan – net als de aanmeldingskantoren van de overheid, de GAB's – gesubsidieerd worden. Terwijl de overheid zich voornamelijk zou gaan

³⁵ Op de jaarvergadering van de CEC in februari 1948 werd stevige kritiek geleverd op de SLN, die volgens de gereformeerden een regeringsapparaat was die de geestelijke belangen van de emigranten onderkende. Zie: *Mededelingenblad v/d CEC* 11 (maart 1948) 3, ACEC.

³⁶ Taeke Cnossen, 'De emigratie vanuit maatschappelijk standpunt', *Economisch-Statistische Berichten* 35 (20 dec. 1950) 1017-1018, aldaar 1018.

³⁷ A. Stapelkamp e.a., *Verantwoorde emigratie* (Den Haag 1951) 5-19.

³⁸ P.C. Elfferich, 'Emigratie 1927-1987', *Kontaktblad Christelijke Emigratie Centrale* 1.1 (jan. 1987) 3-6, citaten op blz. 3-4, ACEC, doos 201.

toespitsen op het globale beleid, op wetgeving, het sluiten van verdragen met de immigratielanden, subsidieverlening en transport, lag het zwaartepunt van de voorlichting aan en feitelijke begeleiding van de emigranten voortaan bij de particuliere organisaties.³⁹

In 1962, toen de overheid de omschakeling maakte naar een positieve emigratiepolitiek, blikte Cnossen tevreden terug op de samenwerking tussen de overheid en de particuliere organisaties: 'Het wijzigen van het regeringsstandpunt van "lauw-lauw" in "ten volle geïnteresseerd" (...) heeft een zeer gunstige uitwerking gehad.'⁴⁰ Met de omschakeling naar een positieve emigratiepolitiek stemden de gereformeerden van harte in, omdat het accent nog nadrukkelijker bij de particuliere organisaties kwam te liggen. Maar persoonlijk hoopte Cnossen wel dat het subsidiesysteem van de overheid gecontinueerd zou worden. Deze wens kwam uit, hoewel de vergoedingen in de loop der jaren wel steeds lager werden.⁴¹

Vrijgemaakt-gereformeerden

In 1944 vond naar aanleiding van conflicten over doop en verbond een kerkscheuring plaats, waarbij ongeveer 90.000 gereformeerden, 10% van het totale ledenbestand, zich afscheidten van de Gereformeerde Kerken in Nederland. De vrijgemaakten, die in februari 1950 een eigen Gereformeerde Emigratie Stichting (GES) oprichtten, omarmden hetzelfde principe van 'sovereiniteit in eigen kring' als de synodaal-gereformeerden. Ze legden echter veel sterker dan deze groep de klemtoon op het instituut kerk en op de antithese, de tegenstelling die er bestond tussen de kerk en de wereld. Ten gevolge van deze antithetische opstelling leverden de vrijgemaakt-gereformeerden dan ook scherpere kritiek op de overheids-interventie dan de synodalen. De verzorgingsstaat wezen de vrijgemaakten, anders dan de synodaal-gereformeerden, volstrekt van de hand.⁴² Vanuit een apocalyptisch perspectief, gevoed door de geschriften van hun voorman Klaas Schilder, de eindtijdervaringen van de Tweede Wereldoorlog en de dreiging van het communisme, wezen zij het socialistische bewind en de Doorbraak-pogingen van de PvdA af als een

³⁹ Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 20-21.

⁴⁰ Taeke Cnossen, 'Emigratie en een daarbij passend beleid', *Sociaal Maandblad Arbeid* 17 (1962) 204-209, aldaar 204.

⁴¹ Ibidem, 207; Elich, *Aan de ene kant*, 69-71.

⁴² Zie noot 33.

satanische macht. De overheid presenteerde zich volgens vrijgemaakte opiniemakers wel als de 'zorgzame verzorgster van Nederland', maar zou zich wel eens spoedig kunnen openbaren als het Beest uit Openbaring 13. Zo schreef de vrijgemaakte predikant J. Francke in 1951: 'We leven hier in Nederland in het tijdperk van de geruisloze socialistische revolutie. En we leven in het tijdperk van Openbaring 13. Dat betekent de sociale boycot van de ware gelovigen.'⁴³

Over de reactie van de gereformeerd-vrijgemaakten op het actieve emigratiebeleid van de overheid is weinig bekend, maar alles wijst erop dat zij dezelfde visie hadden als de synodaal-gereformeerden, ondanks het feit dat de vrijgemaakten veel afwijzender stonden tegenover de staats-interventie en er in hun kringen meer tegenstand bestond ten aanzien van emigratie.⁴⁴ Net als de synodalen meenden de vrijgemaakten dat de overheid de emigratie op geestelijk niveau vrij moest laten, omdat het een individuele kwestie betrof. 'Emigratie is nog geen dwang gelukkig, het is overal nog een individuele, persoonlijke zaak', zo schreef het vrijgemaakte *Contactblad voor Emigranten* in 1952.⁴⁵ Pas vanaf februari 1952, toen het conflict tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties al bijna beslecht was, begon dit *Contactblad* te verschijnen. Het is daarom moeilijk om te taxeren hoe de vrijgemaakten in de periode voor de 'Wet op de Organen voor de Emigratie' tegen de actieve emigratiepolitiek aankeken. Echter, gezien hun staatsvisie lijkt het geen twijfel dat zij net als de synodaal-gereformeerden een gereserveerde houding aannamen jegens het overheidsingrijpen. Na mei 1952, toen de GES met de 'Wet op de Organen voor de emigratie' voorlopig erkend werd als aanmeldingskantoor,⁴⁶

⁴³ J. Francke, *De aarde is des Heren. Over de huidige sociale overheidspolitiek* (z.p.: Uitgave van de Nederlandse Bond van (Vrijgem.) Jongelingsverenigingen, 1953) 70, zoals geciteerd door: Van der Wal, *Zekerheid in de gemeenschap?*, 56.

⁴⁴ Voorman Klaas Schilder was weinig enthousiast over de emigratie, omdat daardoor volgens hem 'veel van ons krachtigste bloed afgetapt wordt' en er in de immigratielanden kerkelijke verstrooiing van de vrijgemaakten dreigde. Zie: F.J. Bijzet, 'Ons taak vandag in Suid-Afrika', *Kompas. Rigtingnyser vir die Gereformeerde Lere* 2-8 (sept. 1993) 2-8, aldaar 5.

⁴⁵ *Contactblad voor Emigranten van de Gereformeerde Stichting tot bijstand van Emigranten en Geëmigreerden* 2 (april 1952) 2, archief Gereformeerde Emigratie Stichting, Archief- en Documentatie Centrum (ADC), Kampen (Broederweg).

⁴⁶ Pedro de Wit, *Wegen wijzen overzee. 65 jaar christelijk emigratielwerk* (Kampen 1993) 53. In december 1956 werd de GES – ook wel de Gereformeerde Stichting tot bijstand van Emigranten en Geëmigreerden (GSBEG) genoemd – definitief erkend

verdween deze gereserveerdheid en kwam een goede samenwerking met de overheid tot stand. In het *Jaarverslag 1956* lezen we hierover: ‘De samenwerking met de Nederlandse Emigratieautoriteiten was goed en er was steeds begrip voor ons streven en onze arbeid.’ En het *Jaarverslag 1957* meldde in vreugdevolle bewoordingen: ‘Ook dit jaar was de samenwerking met de Nederlandse Emigratiedienst en het Commissariaat voor de Emigratie uitstekend. Het is een voorbeeld van goede samenwerking tussen ambtelijke instanties en particuliere organisaties.’⁴⁷

Katholieken

De katholieke staatsvisie leek sterk op die van de gereformeerden, in die zin dat hun subsidiariteitsbeginsel raakvlakken vertoonde met de kuyperiaanse theorie van ‘soevereiniteit in eigen kring’. Met de gereformeerden waren de katholieken van mening dat de primaire taak van de overheid in de bescherming van de staats- en rechtsorde was gelegen en dat zij het algemene belang van de burgers moest dienen. De subsidiaire taak van de overheid bestond uit de mogelijkheid van de staat om in te grijpen in het maatschappelijke leven, als dit het algemene belang zou dienen en als dit ingrijpen overeen zou stemmen met de kerkpolitiek. Het verschil tussen het subsidiariteitsbeginsel en de gedachte van ‘soevereiniteit in eigen kring’ was dat het subsidiariteitsbeginsel de overheid en de samenleving niet principieel van elkaar scheidde. De katholieken stonden na de Tweede Wereldoorlog principieel gezien dus minder afwijzend tegenover overheidsingrijpen dan de gereformeerden en zag er daarom ook geen bezwaar in om met de socialisten samen te werken in de rooms-rode coalitie.⁴⁸

Hoewel de katholieken een iets positievere staatsvisie hadden dan de gereformeerden, stonden zij tot 1952 eveneens overwegend afwijzend tegenover de actieve emigratiepolitiek, een enkele uitzondering daargelaten.⁴⁹ In 1950 en 1951, toen de kamerdebatten over de taakverdeling

als aanmeldingsorgaan.

⁴⁷ *Jaarverslagen GSBEG 1956 en 1957*, Archives Theological College (Canadian Reformed Church), Hamilton, Ontario, Canada, aldaar: “Immigration Papers, 1951-1961”, ser.13, doos 2, folder 7.

⁴⁸ W.P. Berghuis, *De begrenzing der overheidstaak* (Assen 1947) 7-10.

⁴⁹ Een uitzondering vormde bijvoorbeeld de emigratiebisschop J.M.J.A. Hanssen, die in 1952 stelde: ‘Zouden wij het niet zo moeten stellen, dat de emigratie op één lijn gesteld moet worden naast de industrialisatie?’ Zoals geciteerd in: Vanda van der Kooi, *Zorgenkind en apostel: de emigratie-ideologie van de rooms-katholieke autoriteiten in*

tussen overheid en particuliere organisaties in volle hevigheid gevoerd werden, betoogde KVP-woordvoerder W. de Kort – die tevens zitting had in het bestuur van de Katholieke Centrale Emigratie Stichting (KCES)⁵⁰ – dat internationale arbeidsbemiddeling niet de bepalende factor van de emigratie moest zijn. ‘Vóór alles ligt hier een geestelijk en moreel probleem’, zo stelde hij. Tezamen met de ARP en de CHU pleitte hij voor het primaat van de maatschappelijke organisaties op het gebied van voorlichting en nazorg bij de emigratie. Toen in 1952 een consensus werd bereikt met de ‘Wet op de Organen voor de Emigratie’ waren de katholieken grotendeels tevredengesteld. Alleen bleef de KVP herhaaldelijk proberen om de geestelijke nazorg in de immigratielanden ook gesubsidieerd te krijgen, waarin zij niet slaagde. Samen met de andere confessionele partijen, de ARP en de CHU, en met de socialistische PvdA steunde de KVP in de jaren 1950 het actieve emigratiebeleid.⁵¹ Ook liet de KCES in deze tijd diverse studies verschijnen ter ondersteuning van het gevoerde regeringsbeleid, zoals het boek *Sociografische aspecten van de emigratie* (1954). In dit boek werd onder meer gesteld dat scholing in het vertrekland en de nazorg taken van zowel de overheid en de erkende emigratieorganen waren, maar dat de persoonlijke keuzevrijheid van de emigrant dan wel als primaat gerespecteerd diende te worden.⁵²

Ondanks het feit dat in katholieke kringen de noodzaak van emigratie werd ingezien, bestond er onder een deel van hen echter ook substantieel verzet tegen emigratie, vooral omdat men vreesde dat de katholieke emigranten in hun nieuwe vaderland het geloof zouden verliezen.⁵³ De katholieken hadden, anders dan de synodaal-gereformeerden

Nederland (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1996) 30.

⁵⁰ De KCES werd in 1949 opgericht – op initiatief van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) – en was de feitelijke voortzetting van de vooroorlogse RKEV. Zie: Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 18.

⁵¹ Smits, *Met kompas emigreren*, 24-26. N.B. De eerste industrialisatie-nota (1949), waarin emigratie werd voorgesteld als een instrument van werkgelegenheid, werd opgesteld door de KVP-er J.R.M. van den Brink, Minister van Economische Zaken van 1948-1952. Ook de katholiek J.E. de Quay, minister-president van 1959-1963, was een groot voorstander van een actieve emigratiepolitiek. Zie: Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 15, 22.

⁵² G.H.L. Zeegers, A. Oldendorff en W.J.J. Kusters, *Sociografische aspecten van de emigratie* (Nijmegen 1954). Vgl. Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 23-26.

⁵³ Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 22, 82-88.

– die emigratie als een kans beschouwden om het calvinisme wereldwijd een nieuwe injectie te geven en minder beducht waren voor geloofsafval – een ambivalente houding tegenover emigratie. De emigrant werd niet alleen als een missionaris gezien, als een apostel van het katholieke geloof, maar tevens als een zorgenkind dat bedreigd werd door geloofsafval. De ambivalente houding van de katholieken werd treffend verwoord door de bisschop W.M. Bekkers, die in een radiopreek op 12 december 1954 zei:

Zo denkt de kerk over emigratie. Voor haar is de emigrant zorgenkind en apostel. Een bewijs, dat onze Kerkelijke Overheid vertrouwen stelt in- en zorgen heeft over de emigrant. Groot vertrouwen en grote zorg.⁵⁴

Dat niet alle katholieken emigratie als louter positief beschouwden of met het actieve emigratiebeleid instemden, werd duidelijk vanaf het midden van de jaren 1950, toen de economie aantrok en de werkgelegenheid groeide. Volgens verscheidene katholieke zegsmannen was de noodzaak voor een actieve bevordering van emigratie hierdoor weggefallen. In 1955 uitte het katholieke Eerste-Kamerlid L.F.H. Regout, die directeur was van een tegelfabriek in Maastricht, bezwaren tegen het actieve emigratiebeleid: 'De lust om te emigreren is op zichzelf te waarden. Maar het is de vraag of dit wegtrekken naar den vreemde van staatswege gepropageerd moet worden voor krachten die hier nodig zijn.' Regout concludeerde 'dat de bevordering van emigratie moest worden afgezwakt', maar dan wel die van arbeiders en niet die van de agrariërs.⁵⁵ De kritiek van katholieke zijde op het emigratiebeleid verstomde daarna niet. In februari 1961 publiceerde het Centrum voor Staatskundige Vorming – een katholiek wetenschappelijk bureau – de brochure *Emigratiebeleid en Werkgelegenheid*, waarin gesteld werd dat de *raison d'être* aan de actieve emigratiepolitiek ontvallen was. In de brochure werd verdedigd dat van de hoofdargumenten voor het emigratiebeleid, het creëren van werkgelegenheid en het bestrijden van overbevolking, alleen het tweede argument steekhoudend was en dat herbezinning noodzakelijk was. In de Tweede Kamer snelde een KVP'er zich naar het spreekgestoelte om zich te distantiëren van de conclusies die in de brochure getrokken waren, maar het was duidelijk geworden dat de

⁵⁴ Zoals geciteerd in: Van der Kooi, '*Zorgenkind en apostel*', 36.

⁵⁵ 'Voorzichtig met emigratie, want Nederland heeft grote toekomstmogelijkheden', *De Telegraaf* (18 juni 1955).

KVP en de katholieken niet meer unaniem achter het actieve emigratiebeleid stonden. Kort hierop, mede ook naar aanleiding van de felle kritiek op het beleid uit werkgeverskringen en uit liberale hoek, besloot de regering haar actieve emigratiebeleid om te vormen tot een positieve emigratiepolitiek.⁵⁶

Socialisten

De kerngedachte van de socialistische staatsvisie is de opvatting dat het collectief, veelal belichaamd in de staat, moet zorgen voor een eerlijke verdeling van macht en goederen, met als doel om te komen tot sociale gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit. Socialisten geloven sterk in de maakbaarheid van de samenleving, die gerealiseerd kan worden door een krachtig ingrijpen van de overheid.

In februari 1946 ontstond de socialistische Partij van de Arbeid (PvdA), na een fusie tussen de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB)⁵⁷ en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Samen met de KVP vormde de PvdA in de jaren 1946-1958 de rooms-rode coalitie, die – geheel conform de socialistische ideologie – een politiek voerde waarbij de overheid actief ingreep in de Nederlandse economie en maatschappij. De socialisten stonden uiterst positief ten aanzien van de actieve emigratiepolitiek, geen vreemde gedachte gezien het feit dat de emigratiepolitiek op instigatie van de rooms-rode coalitie tot ontplooiing kwam. Voortdurend spraken PvdA-politici zich uit voor emigratiebevordering van overheidswege. Zo sprak Willem Drees – van huis uit gereformeerd maar in het begin van de twintigste eeuw ‘bekeerd’ tot het socialisme – in zijn nieuwjaarstoespraak voor de Wereldomroep op 1 januari 1949 de volgende woorden:

Om voor allen bestaansmogelijkheden te vinden zal veel moeten worden gepresteerd in eigen land, maar zal ook het oog moeten worden gericht op andere landen. Grond voor alle boerenzoons, die daaraan behoefte hebben, is niet naar willekeur te scheppen. Dat de ruimte daartoe gevonden wordt in een land b.v. als Canada, waarmede wij sinds de bevrijding door sterke banden van sympathie verbonden zijn, is verheugend.⁵⁸

⁵⁶ Prenger, *In een sfeer*, 16.

⁵⁷ In 1948 stapten veel VDB-ers uit de PvdA, omdat ze de partij te links vonden.

⁵⁸ Zoals geciteerd in: ‘Radiorede van minister-president’, *Zeemisch Dagblad* (3 jan. 1949) 1, ZBM.

De actieve betrokkenheid van de overheid bij de emigratie werd eveneens verdedigd door de PvdA-ers A.M. Joekes en J.G. Suurhoff, respectievelijk de opstellers van de eerste en tweede emigratienota (1951 en 1952). De boodschap van beide ministers kwam op hetzelfde neer en luidde in de bewoordingen van Suurhoff:

De bevolkingstoename, resultaat van relatief hoge geboortecijfers en lage sterftcijfers, heeft ons land tot een van de dichtstbevolkte gebieden der aarde gemaakt, een gebied, dat bovendien arm is aan grondstoffen. Onder die omstandigheden is emigratie een zeer welkome bijdrage tot de oplossing van de nijpende problemen van werkgelegenheid en levenspeil.⁵⁹

Ook buiten politieke kring steunden socialisten of mensen die met hen sympathiseerden het emigratiebeleid. In de jaren vijftig plaatsten veel landelijke bladen – met name het neutrale weekblad *Elsevier* – kritische kanttekeningen bij de emigratie uit Nederland. Zo niet het socialistisch georiënteerde blad *Vrij Nederland*, dat voortdurend positief schreef over emigratie.⁶⁰ Geconcludeerd kan worden dat het actieve emigratiebeleid in socialistische kringen positief beoordeeld werd.

Liberalen

Liberalen streven ernaar om het actief ingrijpen van de staat in economie en maatschappij tot een minimum te beperken. De volstreckte vrijheid van het individu staat bij het liberalisme hoog in het vaandel. Kerk en staat moeten daarbij absoluut gescheiden worden, want religie is een individuele zaak. De

⁵⁹ Zoals geciteerd in: B.P. Hofstede, *De gaande man. Gronden van de emigratiebeslissing* ('s-Gravenhage 1958) 5; vgl. Van Stekelenburg, *De Grote Trek*, 12; Smits, *Met kompas emigreren*, 26.

⁶⁰ Elich, *Aan de ene kant*, 114-115. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had *Vrij Nederland* aanvankelijk nog een protestants karakter, maar onder het hoofdredacteurschap van de christen-socialist H.M. van Randwijk (tot 1950) en na de overname door De Arbeiderspers begon dit blad een steeds socialistischer koers te varen. Vanwege de socialistische koers van het blad verlieten veel antirevolutionairen al in 1943 *Vrij Nederland* en richtten het verzetsblad *Trouw* op. Zie: I. Schöffner, 'Randwijk, Hendrik Mattheus van (1909-1966)' in: J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls red., *Biografisch Woordenboek van Nederland* 4 (Den Haag 1994) 414-417.

aartsvijand van het liberalisme vormt het socialisme, dat niet het individu maar het collectieve belang centraal stelt en de hoogste beslissingsbevoegdheid over de verdeling van macht en goederen bij de staat legt.

Gezien de bovengenoemde liberale uitgangspunten wekt het geen verbazing dat zij zich afzetten tegen rooms-rode coalitie in het algemeen – waarbij katholieken en socialisten samengingen, eufemistisch uitgedrukt niet de grootste vrienden van de liberalen – en het actieve emigratiebeleid in het bijzonder.⁶¹ De liberale kritiek op de emigratiepolitiek kreeg vooral gestalte na 1952, toen de confessionele emigratieorganisaties zich met de emigratiewet een sterke positie hadden weten te verschaffen en toen er in de *Telegraaf* en de *Elsevier* naar aanleiding van een recessie in Australië (1951/52) rampverhalen verschenen over Nederlandse emigranten.⁶² Vanaf 1953 begonnen ook in andere liberaal-neutrale kranten, zoals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) en het *Algemeen Handelsblad*, artikelen te verschijnen waarin men de overheid verweet veel te ver te gaan in het bevorderen van de emigratie.⁶³ Met de maatschappelijke organisaties waren de liberalen van mening dat emigratie vooral een zaak was van het Emigratiebestuur, die beslag kreeg met de ‘Wet op de Organen voor de Emigratie’, onevenwichtig was. De confessionele organisaties bezaten particuliere initiatief,⁶⁴ maar zij vonden wel dat zetelverdeling in het namelijk liefst drie van de vijf zetels, terwijl er voor de neutrale Algemene Emigratie Centrale (AEC) – die in 1952 was opgericht als tegenhanger van de CEC en KCES – maar één zetel gereserveerd werd, terwijl er veertien organisaties bij de AEC aangesloten waren.⁶⁵ De liberalen hadden tal van andere bezwaren tegen het actieve emigratiebeleid. Hun kritiekpunten betroffen de overtuiging dat de ‘beste’ arbeidskrachten Nederland zouden

⁶¹ Al in de negentiende eeuw bestond er in liberale kringen een anti-emigratiecultuur. Zie: Hans Krabbendam, *Vrijheid in het verschiet. Nederlandse emigratie naar Noord-Amerika 1840-1940* (Hilversum 2006) 41-44.

⁶² Van der Kooi, *Zorgenkind en apostel*, 20; Elich, *Aan de ene kant*, 103, 114-115.

⁶³ Prenger, *In een sfeer*, 14.

⁶⁴ ‘Verantwoord emigratiebeleid?’, NRC (28 aug. 1953) 1: ‘Emigratie is in eerste aanleg een geestelijk-zedelijk vraagstuk en ligt overwegend binnen de particuliere sfeer van de adspirant-emigrant (...) In dit licht is het volkomen juist gezien van de zijde van regering en parlement, dat zij indertijd de zeer belangrijke plaats van de maatschappelijke organisaties op het gebied van de emigratie hebben erkend’

⁶⁵ ‘Dreigende verambtelijking’, NRC (29 aug. 1953) 1: Tot de AEC behoorden onder meer de Hervormde Emigratie Commissie (HEC), het Nederlands Verbond van Vakverenigingen en het Bureau Emigratie Gerepatrieerden uit Indonesië.

verlaten, een te ruime en bovendien verkeerde besteding van overheidsgelden die een ‘emigrantenjacht’ van de KCES en de CEC tot gevolg had, het feit dat vanuit Australië en Nieuw-Zeeland teleurgestelde emigranten terugkeerden en ten slotte de als paradoxaal beschouwde overheidspolitiek, in die zin dat de regering enerzijds de emigratie actief bevorderde en anderzijds vanaf het midden van de jaren vijftig gastarbeiders naar Nederland ging halen.⁶⁶ Alle emigratievoorlichting werd als verdacht beschouwd, in het bijzonder die van de confessionele organisaties, zo valt op te maken uit een artikel in de *NRC* van 21 november 1956:

Wanneer wij (...) thans zien, hoe de Christelijke Emigratiecentrale een Emigratiecinema gaat openen en uit het Utrechts Katholiek Dagblad van d.d. 10 nov. jl. lezen hoe de Katholieke Centrale Emigratiestichting in Utrecht gaat ‘stunten’, houden wij ons hart vast en zien wij (...) de jacht naar het getal rechtstreeks van achter de coulissen kijken.⁶⁷

De liberale kritiek op het actieve emigratiebeleid riep verontwaardigde tegenreacties op bij de gereformeerden, die met dit overheidsbeleid van harte instemden. In haar lijfblad de *Emigratiekoerier* ontkende de CEC ten stelligste op winstbejag uit te zijn en stelde zij dat de *NRC* emigratie teveel beschouwde als arbeidsafvloeiing en niet als een zaak waarbij geestelijke belangen primair waren.⁶⁸

In 1954 sloegen de protesten tegen het actieve emigratiebeleid over naar werkgeverskringen. Kernpunt van de bezwaren was het feit dat Nederland een fase van sterke economische groei doormaakte – waardoor een tekort aan arbeidskrachten ontstond – terwijl de overheid gewoon doorging met de bevordering van emigratie. In 1955 breidde de kritiek zich, bij monde van de liberale VVD, uit naar de Tweede Kamer. De liberalen dienden in dat jaar een amendement in om de 32 miljoen gulden die in de begroting vrijgemaakt was ter ondersteuning van de emigratie, te reduceren tot het symbolische bedrag van één gulden, een actie die natuurlijk een overduidelijke veroordeling van het actieve emigratiebeleid inhield. Omdat in 1957 en 1958 een economische recessie optrad die een lichte stijging van

⁶⁶ Zie de krantenartikelen genoemd in de voorgaande twee noten, alsmede: Elich, *Aan de ene kant*, 114-115.

⁶⁷ ‘Kritisch commentaar emigratiepropaganda’, *NRC* (21 nov. 1956) 7.

⁶⁸ *Emigratiekoerier* 123 (1 dec. 1956) 1, ACEC, doos 198.

de werkloosheid veroorzaakte, verstomde de kritiek van de werkgevers tijdelijk, maar de liberale kranten bleven ageren tegen de overheidspolitiek. In de jaren 1959-1961 schaarden de werkgevers zich met hun protesten weer aan de zijde van de liberalen en keerde de kritiek op het actieve emigratiebeleid in volle hevigheid terug. Dit tot grote verontwaardiging van de gereformeerden.⁶⁹ In een radiotoespraak op 2 september 1960 maakte de VVD-politicus S.J. van den Bergh het standpunt van de critici nog eens krachtig duidelijk:

Reeds geruime tijd heb ik er op gewezen, dat ik meende, dat de tijd gekomen was om een einde te maken aan de steun, die van regeringszijde gegeven wordt ter bevordering van de emigratie uit Nederland (...) In de eerste plaats behoren wij Nederlanders tot een kleine taal- en cultuurgemeenschap (...) Maar onze emigranten zijn verplicht in hun eigen belang zich zo snel mogelijk aan te passen aan taal en gebruiken van de landen, waarheen zij emigreren. Zij gaan in één of twee generaties voor de Nederlandse taalgemeenschap verloren, en dat zij in de nieuwe landen nog zouden bijdragen tot een belangrijke ontwikkeling van de Nederlandse handel en industrie, is bewijsbaar onjuist (...) Maar mijn grootste bezwaar is, dat de regeringspolitiek ten aanzien van emigratie niet is aangepast aan de omstandigheden in de wereld, die sinds de eerste jaren na de oorlog geheel veranderd zijn. Toen vreesde men voor een permanente grote werkloosheid in Nederland en klaagde men over overbevolking. Thans lijden de Nederlandse gemeenschap en de Nederlandse industrie aan een tekort aan arbeidskrachten, terwijl de Benelux en de E.E.G. nog belangrijke perspectieven openen (...) Maar Nederland free-wheeled nog rustig door in de richting, waarin men in 1946 is begonnen te fietsen (...) Laten wij onze positie toch vooral niet verzwakken door kunstmatig vele van onze goede krachten naar het buitenland te laten gaan, waar zij juist door hun aanpassingsvermogen zo snel voor Nederland verloren gaan. Daarom, ik herhaal het wederom: Roer om met onze

⁶⁹ CEC-directeur Taeke Cnossen, noemde het verweer van werkgevers tegen het actieve regeringsbeleid 'laag-bij-de-grondse kritiek'. Zie: Cnossen, 'Emigratie en een daarbij passend beleid', 205. Ook de liberale kranten moesten het met hun kritiek bij de gereformeerden ontgelden: 'De Telegraaf blijft ageren tegen emigratie. Haar zaak en haar recht! (...) Waar *De Telegraaf* echter niet het recht toe heeft, is de feiten welbewust onjuist voor te stellen om zo stemming te wekken.' Zie: *Emigratiekoerier* 129 (1 maart 1957) 1, ACEC, doos 198.

emigratiepolitiek!⁷⁰

Uiteindelijk zag de regering zich in september 1961 genoodzaakt voor de kritiek van de zijde van werkgevers, liberalen en een deel van de katholieken te zwichten en besloot zij met ingang van 1962 de politieke koers van een actief naar een positief emigratiebeleid bij te sturen.⁷¹

Samenvatting

In de periode 1949-1961 voerde de Nederlandse regering een actieve emigratiepolitiek, met als doel de bevolkingsdruk in Nederland te verlichten en voldoende arbeidsplaatsen te creëren. De overheid intervenieerde op tal van terreinen. Tot haar middelen behoorden, voor een kortere of langere periode, de subsidiëring van emigranten, de regulering van het emigrantenvervoer, deviezenbeperkingen, het geven voorlichting via de GAB's en de organisatie van emigrantencursussen.

In de beginfase van de actieve emigratiepolitiek, in de jaren 1949 tot 1952 leidde de staatsinterventie tot scherpe kritiek van confessionele zijde. De synodaal-gereformeerde CEC, de vrijgemaakt-gereformeerde GES en de katholieke KCES wezen de visie van de overheid als zou emigratie vooral een vorm van internationale arbeidsbemiddeling zijn van de hand. Omdat de confessionelen emigratie beschouwden als een geestelijk-moreel verschijnsel, beklemtoonden zij het primaat van de maatschappelijke organisaties op het gebied van voorlichting en nazorg van de emigranten. Toen met de 'Wet op de Organen voor de Emigratie' van mei 1952 een compromis werd bereikt tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties, verstomde de kritiek van de synodaal-gereformeerden en de vrijgemaakten en kwam een goede samenwerking met de overheid tot stand.

De katholieken schaarden zich ook grotendeels achter het actieve

⁷⁰ Brief VVD aan Ministerie van Sociale Zaken, 2 sept. 1960, archief Nederlandse Emigratie Dienst, Ministerie van Sociale Zaken, Den Haag, doos 87, 'Emigratieonderzoekingen', class. code 9, 'Kritiek op emigratie, 1955-1966'.

⁷¹ De bovenstaande alinea is gebaseerd op de volgende bronnen: B.W. Haveman, 'Het na-oorlogse emigratiebeleid', *Sociaal Maandblad Arbeid* 17 (1962) 195-203, aldaar 201; Hofstede, *Thwarted exodus*, 169-171; Van Faassen, 'Min of meer misbaar', 51-52; Elich, *Aan de ene kant*, 117.

emigratiebeleid, maar minder eenparig dan de gereformeerden. Het feit dat er in katholieke kringen meer tegenstand bestond ten aanzien van emigratie dan onder de gereformeerden – emigratie zou het geloof van de katholiek op losse schroeven kunnen zetten – verklaart waarom er vanaf het midden van de jaren 1950 vanuit katholieke hoek kritiek werd geuit op het actieve emigratiebeleid.

In socialistische kringen werd het actieve emigratiebeleid unaniem gesteund. Dit hing samen met de socialistische ideologie van een krachtige staatsinterventie en met het feit dat zij in de periode 1946-1958 samen met de katholieken in de rooms-rode coalitie zaten.

De reactie op de actieve emigratiepolitiek door de liberalen laat een ander patroon zien dan dat van de gereformeerden, katholieken en socialisten. Vanaf 1952 bestreden zij niet alleen voortdurend het overheidsbeleid, maar ook de bevordering van emigratie door de maatschappelijke organisaties. Alles wat ook maar enigszins op ‘emigratiepropaganda’ leek, werd door de liberalen bestreden, omdat zij meenden dat de beste arbeiders Nederland verlieten, dat Nederland door de emigratie cultureel verarmd werd en dat emigratie een gevaarlijke zaak was, wat in hun ogen viel af te meten viel aan het aantal terugkerende landverhuizers.